

معرفی جامع حدیثی «الفصول المهمة فی اصول الائمة» - مجید معارف، فرهاد احمدی آشتیانی
فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال پانزدهم، شماره ۵۷ «ویژه قرآن بسندگی»، زمستان ۱۳۹۶، ص ۱۵۸-۱۷۲

معرفی جامع حدیثی «الفصول المهمة فی اصول الائمة»

مجید معارف*

فرهاد احمدی آشتیانی**

چکیده: کتاب «الفصول المهمة فی اصول الائمة» تألیف شیخ حر عاملی، از جمله جوامع حدیثی مطلقاً است که در دوران متأخرین تألیف یافته و ۳۱۹۴ حدیث دارد که از دو مقدمه و پنج بخش تشکیل شده است. مقدمه اول به انگیزه و چگونگی تألیف اثر و مقدمه دوم به بحث حجیت دلالت لفظ عام بر مصادیق آن پرداخته است. روایات کتاب در بخش‌های پنج‌گانه اصول اعتقادی، اصول فقه، احکام فقهی، روایات طبّی و نوادر ترتیب یافته‌اند. انگیزه مؤلف در تألیف این جامع آن بوده است که نشان دهد، تمام معارف دینی را می‌توان با توجه به روایات امامان شیعه علیهم‌السلام و بدون رجوع به استنباطات به دست آورد. نوشتار حاضر با کاربست قریب به بیست اصل که در قالب چهار محور عمده سامان یافته‌اند، به بررسی ویژگی‌های ساختاری این جامع حدیثی و ملاحظات مؤلف در تدوین آن پرداخته است. ساختار غریب این جامع که ناشی از عدم ارائه دسته‌بندی موضوعی روایات از سوی مؤلف در هر کدام از بخش‌های کتاب است، باعث گردیده تا این اثر با اقبال درخوری مواجه نشود. طبقه‌بندی موضوعی این جامع حدیثی ارزشمند می‌تواند گام مؤثری در رونق یافتن آن و رجوع طبقات مختلف به آن باشد. معرفی مختصر عاملی و فهرست آثارش همراه با تبیین ملاحظات فنی و علم الحدیثی او نیز در این مقاله آمده است.

کلیدواژه‌ها: جوامع حدیثی؛ وسائل الشیعة (کتاب)؛ عاملی، شیخ حر - ملاحظات علم الحدیثی؛ الفصول المهمة فی اصول الائمة (کتاب) - ویژگی‌ها.

maaref@ut.ac.ir

۱. استاد رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران

farhadahmadi@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

بررسی و مطالعه آثار حدیثی به ویژه جوامع حدیثی فوایدی دارد، از جمله: آشنایی با سیر تطور سبک‌های حدیث‌نگاری، یافتن طرق جدید نقل روایات که در نزد برخی علما به عنوان پشتوانه‌ای جهت افزایش اعتبار احادیث شناخته می‌شود، نمایان ساختن عظمت گنجینه تراث روایی شیعی و بازیابی و احیای آثار حدیثی‌ای که امروزه جز نامی از آن‌ها باقی نمانده است، این فواید، خود ضرورت این مهم را می‌نمایاند. جامع حدیثی به مجموعه‌های حدیثی‌ای اطلاق می‌شود که صرف نظر از نحوه تدوین کتاب، انواع روایات دینی را در بردارند. (برای تفصیل بیشتر، رک: معارف، ۱۳۸۸: ۷۰-۶۷)

در میان جوامع حدیثی شیعی، تألیفات سترگی را می‌توان سراغ گرفت که علیرغم جلالت شأن مؤلف آن و سایر ویژگی‌هایی که آن اثر را در زمره آثار حدیثی معتبر قرار می‌دهد، بنا بر دلایل گوناگون چندان در کانون توجه اندیشمندان و پژوهشگران بعد از خود قرار نگرفته‌اند. این موضوع نیز بر اهمیت بررسی و معرفی جوامع حدیثی می‌افزاید. بر این اساس یکی از فعالیت‌هایی که در زمینه بسیار سودمند است، شناسایی و شناساندن این آثار حدیثی مهجور و واکاوی علل مهجور ماندن آن‌ها و پیشنهاد راه‌کارهایی برای احیای مجدد این آثار است.

این پژوهش در همین راستا به معرفی یکی از جوامع حدیثی شیعی می‌پردازد؛ کتاب «الفصول المهمة فی اصول الائمة» که تألیف محدث گران‌قدر قرن یازدهم هجری، شیخ حر عاملی است. این نوشتار در چهار محور شخصیت و آثار مؤلف جامع حدیثی، ویژگی‌های جامع حدیث، فعالیت‌های مؤلف در تدوین جامع حدیث و دیدگاه‌ها درباره مؤلف و جامع حدیث به بررسی این جامع حدیثی در

قلب قریب به بیست اصل پرداخته و با اشاره به علت مهجور ماندن این اثر ارزشمند، پیشنهادی جهت احیا و ایجاد زمینه‌ای برای تسهیل رجوع به آن ارائه داده است.

۲. شخصیت و آثار مؤلف جامع حدیثی

۲-۱. شرح حال شیخ حرّ عاملی

محمد بن حسن معروف به شیخ حرّ از معاریف دانشمندان شیعی است که در شب جمعه ۸ رجب سال ۱۰۳۳ هجری قمری در قریه «مشغری» از قرای جبل عامل (بخشی از لبنان) تولد یافت. این قریه و «جبع» و «جزین» که در نزدیکی یک دیگر واقع‌اند، از بلاد قدیمی شیعه‌نشین به حساب می‌آیند. شیخ حرّ عاملی از خاندان علمی بزرگی است که در این ولایت می‌زیسته و نسب وی به حرّ بن یزید ریاحی، صحابی معروف سید الشهداء علیه السلام می‌رسد. وی پس از دوران کودکی و آموزش خط و تعلیم قرآن شریف و مقدمات، نزد پدر و عمو و جدّ مادری خود و جمعی دیگر به کسب دانش پرداخت، آن گاه به قریه «جبع» که در نزدیکی «مشغری» است رهسپار شد و نزد علمای این بلاد کسب علم کرد. بر این منوال چهل سال در این بلاد اقامت گزید و به استفاده و افاده اشتغال داشت. طیّ این مدت دو بار به حج مشرف شد، و سپس به قصد زیارت عتبات عالیات و مرقد منور حضرت رضا علیه السلام بار سفر بست و در جوار حضرتش رحل اقامت افکند. (امین عاملی، بی‌تا: ۴۹۴/۲)

سبب این مهاجرت ذکر نشده ولی مسلم است که دوران عمر شیخ مصادف با فروزانده‌ترین اوقات حکومت سلسله صفوی در ایران است که علاوه بر رسمیت دادن به تشیع در این کشور، خود به حمایت و پرورش علمای مذهبی همت می‌ورزیدند. از طرفی شیعیان در نواحی سوریه و لبنان در زیر فشار متعصبان

روزگار می‌گذراندند، به ویژه از آن رو که به سبب رقابت بین سلسله صفوی و سلاطین عثمانی دامنه این اختلافات مذهبی بالا گرفته بود شاید همین اختناق موجود در آن بلاد و آزاد گذاشتن و تشویق علما و قدردانی از علم در ایران سبب شده تا شیخ برای همیشه اقامت در مشهد را بر وطن مألوف ترجیح دهد. شیخ در این استان رحل اقامت افکند و به افاده و نشر احادیث همت گماشت و شاگردانی تربیت کرد. وی در زمان اقامت در مشهد دو سفر دیگر به حج رفت. وفات شیخ در سال ۱۱۰۴ هجری روی داد و آرامگاهش در جوار مرقد منور حضرت رضا علیه السلام در یکی از حجرات تحتانی مدرسه میرزا جعفر بوده که اکنون در صحن مطهر قرار دارد. (فارابی، ۱۳۸۰: ۱۵)

مؤلف کتاب سلافه العصر درباره شیخ حر عاملی می‌گوید: «شیخ محمد بن حسن بن علی بن محمد حر شامی عاملی، شخصیتی برجسته و دارای مقام و منزلتی علمی است که سخن، در معرفی آن ناتوان است. فوائد ارزشمند نوشته‌هایش تمام جهان را فراگرفته و همچون ابر بارانی تمام سرزمین‌ها را از قطرات حیات بخش بارانش سیراب ساخته است. تألیفات او بر پیشانی روزگار همچون مروارید می‌درخشد و کلماتش در میان سطرها همچون گوهرهایی گرانبها و کنار هم چیده شده است.» (مدنی، بی‌تا: ۳۵۹) اردبیلی در جامع الرواه شیخ حر را این گونه می‌ستاید که فضائل و مناقبش قابل شمارش نیست. (اردبیلی، ۱۴۰۲: ۹۰)

محدث قمی درباره او می‌نویسد: محمد بن حسن بن علی مشغری، شیخ محدثان و با فضیلت‌ترین متبحران عالم، فقیه هوشیار، محدث پارسا، ثقه جلیل القدر و سرچشمه بزرگواری‌ها و فضیلت‌ها و دارای تألیفات سودمندی است. (قمی، ۱۳۶۸: ۱۷۶/۲)

علامه امینی در الغدیر درباره وی می‌گوید: «او مرواریدی بر تاج زمان و نقطه‌ای درخشان بر پیشانی فضیلت است. هرگاه در پی شناخت ایشان برآیی ایشان را آگاه به هر فنی خواهی یافت. جملات مدح و ستایش در معرفی او ناتوان‌اند. گویا او تندیس علم و دانش و ادب و تجسم فضل و کمال است. از آثار او نگارش احادیث ائمه اهل بیت علیهم‌السلام در اثبات امامت و نشر فضایل و جمع‌آوری احکام و حکمت‌ها و مدح و ستایش آنان است و تألیفات ارزشمندش یاد او را جاودان ساخته است.» (امینی، ۱۳۶۹: ۳۳۶/۱۱)

۲-۲. آثار و تألیفات شیخ حرّ عاملی

شیخ حر عاملی بالغ بر بیست رساله و کتاب به رشته تحریر در آورده است. وی در فقه و رجال و ریاضیات عالمی متبحر بوده در این زمینه کتابهایی تألیف کرده، و نیز از شعر بهره‌ور وافی داشته است. مجموع اشعار وی بالغ بر بیست هزار است. شیخ حر عاملی از قریحه ادبی خود در علوم استفاده کرده و منظومه‌هایی در فنون مختلف سروده که از آن جمله منظومه‌ای در زکات، منظومه‌ای در هندسه، و منظومه‌ای در تاریخ پیغمبر و ائمه است.

از مهم‌ترین تألیفات این دانشمند کتاب وسائل الشیعة است، که از حدود هفتاد کتاب جمع‌آوری شده و بارها در ایران و بیروت به چاپ رسیده است. شیخ با تألیف وسائل که بالغ بر بیست سال به طول انجامید، کار استنباط احکام را بسیار آسان ساخت و از این جهت حق بزرگی بر مکتب فقهی شیعه دارد. (فارابی، ۱۳۸۰: ۱۷)

از دیگر تألیفات ایشان می‌توان یاد کرد: الجواهر السنية فی الأحادیث القدسية، الصحيفة الثانية من أدعية علی بن الحسین علیه‌السلام، هداية الأمة إلى أحكام الأئمة علیهم‌السلام، من لا يحضره الإمام، إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، الاثنا عشرية فی الرد علی الصوفية، و کتاب‌های ارزشمند دیگر. (حرعاملی، ۱۴۲۵: ۲۷/۱)

درباره اساتید و شاگردان، و نیز دربارهٔ مکتب کلامی - فقهی شیخ حر عاملی در مقاله‌ای دیگر سخن رفته که خوانندگان را به آن مقاله ارجاع می‌دهیم. (معارف، ۱۳۹۶، ۶۲-۶۶)

۳. ویژگی‌های جامع حدیث

۳-۱. عصر و دوره جامع حدیث

سیر تطور جامع‌نگاری در میان محدثان شیعه نشان می‌دهد که جامع‌نگاری شیعی را می‌توان در چهار دوره تاریخی بررسی کرد. اول. دوره اقدمین که شامل جوامع نگارش یافته قبل از کتب اربعه است. دوم. دوره متقدمین که فاصله قرن چهارم الی ششم هجری را در بر می‌گیرد. سوم. دوره متأخرین که شامل آثار تألیف یافته در فاصله قرن‌های هفتم تا پایان قرن سیزدهم است.

چهارم. دوره معاصر که از قرن چهاردهم تا این روزگار را شامل می‌شود. (برای تفصیل بیشتر، رک: معارف، ۱۳۸۸: ۸۵-۷۱) پس جامع «الفصول المهمة فی اصول الائمة» از جمله جوامع حدیثی دوره سوم به شمار می‌رود.

۳-۲. ساختار جامع حدیث

کتاب «الفصول المهمة فی اصول الائمة» ۳۱۹۴ حدیث دارد که از دو مقدمه و پنج بخش تشکیل شده است. مؤلف در مقدمه اول به انگیزه و چگونگی تألیف اثر پرداخته و در مقدمه دوم با عنوان «مقدمة تشتمل علی فوائد مهمة اثنتی عشرة تبرکا بالعدد» در دوازده قسمت به بحث حجیت دلالت لفظ عام بر مصادیق آن پرداخته است. بعد از این دو مقدمه مؤلف در بخش اول با عنوان «ابواب کلیات المتعلقة باصول الدین و ما یناسبها» روایات مشتمل بر اصول اعتقادی را در ۱۲۰ باب آورده است. در بخش دوم با عنوان «ابواب کلیات المتعلقة باصول الفقه و ما یناسبها» روایات

در ارتباط با موضوعات اصول فقه مانند حجیت اخبار فقه، وجوب عمل به احادیث متواتر، ناسخ و منسوخ و ظواهر کتاب را در ۸۶ باب متذکر شده است. در بخش سوم با عنوان «ابواب الکلیات المتعلقة بفروع الفقه» روایات فقهی را در ۴۸ کتاب (= فصل) از کتاب الطهارة تا کتاب الدیات آورده است. این بخش در حقیقت گزیده کتاب وسائل الشیعه است. مؤلف در این بخش از کتاب، روایات مربوط به موضوعات فقهی را از میان روایات کتاب دیگر خود یعنی وسائل الشیعه برگزیده است و برای اختصار سند، روایات و عناوین ابواب آن کتاب را حذف کرده و خواننده را جهت اطلاع از سندهای روایات و عنوان ابواب به کتاب وسائل الشیعه ارجاع داده است. (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸: ۶/۲)

در بخش چهارم روایات مربوط به علم طب در ۱۴۱ باب و با عنوان «أبواب الکلیات المتعلقة بالطب و ما یناسبها» قرار دارد. روایات این بخش از کتاب عموماً مسند بوده و از کتب معتبر شیعه که در میان فقها مورد اعتماد است مانند کتب اربعه نقل شده است. از این حیث این بخش از کتاب بسیار قابل توجه محسوب می‌شود زیرا در بین مجموعه روایات حوزه طب، بسیاری از احادیث سند متصل ندارند.

عنوان بخش پنجم کتاب «نوادر الکلیات» است. بررسی روایات این بخش نشان می‌دهد مراد شیخ حر از این عنوان، روایات شاذ و مخالف با قواعد و اصول شناخته شده نیست. بلکه شامل روایاتی است که ذیل عناوین گذشته نمی‌گنجیده و در موضوعات مختلفی همچون تاریخ، سنن، آداب، و وعظ، گرد آمده است. بعضی از ابواب این بخش در موضوعات فقهی است مانند «باب وجوب سجود التلاوة علی القاریء کلما قرء عزيمة و علی المستمع کلما استمع»، بعضی تاریخی مانند «باب ان اهل الجاهلیة ضیعوا کل شیء من دین ابراهیم الا ثلاثة»، بعضی پیرامون اطعمه مانند

«اشتمال کل ورقة من الهندباء على قطرة من الجنة» و بعضی در وعظ مانند «انه ينبغي الصبر على المصائب و البلاء».

۳-۳. نوع جامع حدیث

اصطلاح جامع حدیثی در کاربرد محدثان دو گونه مصداق می‌یابد؛ جامع حدیثی مطلق که احادیث آن تمام موضوعات دینی را پوشش می‌دهد و جامع حدیث نسبی که شامل احادیث وارده در یک موضع خاص دینی است. (معارف، ۱۳۸۸: ۶۹) با توجه به قسمت‌ها و ابواب کتاب الفصول المهمة فی اصول الائمة این کتاب را باید از جمله جوامع حدیثی مطلق در نظر گرفت که مجموعه‌ای از احادیث امامیه را در تمام حوزه‌های اعتقادی، اخلاقی و فقهی گرد آورده است.

۳-۴. نام جامع حدیث و تحلیل آن

نام این کتاب تابع الگوهای عمومی نام‌های جوامع حدیث مانند اصول، مسانید و ... نیست. نام این جامع یعنی «الفصول المهمة فی اصول الائمة» به خوبی پرده از انگیزه مؤلف در تألیف کتاب بر می‌دارد و نشان دهنده نوع روایاتی است که او در کتاب خود گنجانده است. توضیح آنکه مؤلف با توجه به رویکرد خود، در این جامع به دنبال آن بوده است که نشان دهد، تمام معارف دینی را می‌توان با رجوع به روایات امامان شیعه علیهم‌السلام و بدون رجوع به استنباطات ظنیه و ادله ضعیفه عقلیه به دست آورد. از همین رو وی در این اثر، روایاتی را گرد آورده است که با لفظ عام بر مفاهیم کلی دلالت می‌کنند. مراد وی از عبارت «اصول الائمة» چنین روایاتی است. با این نگاه درج مقدمه‌ای در باب حجیت لفظ عام در مصادیق خود در این جامع، که پیشتر به آن اشاره شد، کاملاً بجای و منطقی به نظر می‌رسد.

۳-۵. نسخه‌شناسی جامع حدیثی

بر اساس تتبعات صورت گرفته در این پژوهش، نسخه‌های خطی و چاپی

متعددی از این اثر گرانقدر موجود است.

در میان نسخ خطی نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس مشهد قابل ذکر است که در زمان حیات مؤلف نوشته شده و تمام آن بر مؤلف قرائت شده است و همراه با حواشی و تعلیقاتی از سوی مؤلف می‌باشد. (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸: ۴۶/۱)

این کتاب بارها چاپ شده است؛ نخستین چاپ کتاب به صورت سنگی که احتمالاً در تبریز به دستور آقا محمدحسین شریعتمدار تبریزی انجام گرفته است. جدیدترین چاپ نیز توسط نشر معارف اسلامی امام رضا (علیه السلام) - قم - ۱۴۱۸ ق انجام شده که به دست محمد قایینی تصحیح و تحقیق شده است.

۴. فعالیت‌های مؤلف در تدوین جامع حدیث

۴-۱. انگیزه تألیف

مؤلف انگیزه خود را از تألیف کتاب، درخواست علما و فضلا بر تألیف کتابی می‌داند که در آن روایاتی گرد آمده باشد که اصول کلی را در حوزه‌های اعتقاد، اخلاق و فقه بیان می‌دارند، «قد سألنی بعض صلحاء الفضلاء و فضلاء الصلحاء بل امرنی بعض علماء السادات و سادات العلماء بتألیف کتاب یشتمل علی الأصول الکلیة المروية و الأبواب الموصلة الی الأحکام الجزئية».

وی معتقد است در تمام حوزه‌های دینی احادیث معتبر وجود دارد و احادیث منقول از اهل بیت (علیهم السلام) تکافوی نیازهای اهل دین را می‌کند. (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸: ۷۷/۱) به نحوی که نیازی به رجوع به استنباطات ظنی نیست. او این گونه استنباطات را ساخته اهل تسنن می‌داند که توسط آن خواسته‌اند تا خود را از امامان شیعه (علیهم السلام) بی‌نیاز پندارند. وی معتقد است این روش با غفلت بعضی از علمای شیعه به کتب آنها نیز راه یافته است و این باعث شده تا در بعضی از

احکام شرعیه نظری مخالف آنچه احادیث صحیح بر آن دلالت دارند، توسط علمای شیعه مطرح شود. (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸: ۷۹/۱)

۲-۴. ملاک‌های مؤلف در انتخاب روایات

اکثر روایات کتاب الفصول المهمه، از کتب اربعه یا از دیگر کتب صاحبان کتب اربعه، اخذ شده است. وی، همان‌طور که در فایده نهم از خاتمه کتاب وسایل الشیعه بیان می‌دارد، به صحت و قطعیت احادیث موجود در کتب اربعه و مورد اعتماد بودن مؤلفان آنها باور دارد.

مؤلف در مقدمه کتاب درباره ملاک‌های خود در انتخاب روایات می‌نویسد: «و لا انقل الأحادیث فيه إلا من الكتب الصحيحة المعتمدة و الأصول المعتبرة الممهدة التي يجوز الاعتماد في الاحكام الشرعية عليها و يجب الرجوع في الأصول و الفروع اليها». (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸: ۷۸/۱)

۳-۴. بنیه و منابع علمی

مؤلف در مقدمه کتاب یاد آور شده که تنها از کتاب‌های مورد اعتماد به نقل روایت می‌پردازد، (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸: ۱۲/۱) لذا نقل‌های او از کتاب «طب الائمة» ابن بسطام باعث شده تا قرینه‌ای صدوری فراهم گردد برای آن دسته از علما که این گونه از قرائن را موجب تقویت اعتبار کتاب می‌دانند. منابع علمی این جامع حدیثی نوعاً همان مصادر کتاب وسائل الشیعه است که اهم آنها چنین‌اند: کتاب کافی تألیف شیخ کلینی، کتاب‌های من لایحضره الفقیه، عیون أخبار الرضا، التوحید، الخصال، علل الشرائع، الامالی تألیف شیخ صدوق، کتاب‌های التهذیب، الاستبصار، الامالی، العده و الغیبه از شیخ طوسی، کتاب‌های الارشاد، المقنعه و الاختصاص از شیخ مفید. وی همچنین از تفاسیری مانند التفسیر العسکری، تفسیر العیاشی و مجمع البیان طبرسی بهره برده است. در میان منابع این جامع حدیثی، سه اثر دیگر مؤلف نیز

دیده می‌شود: اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، هداية الأئمة الى احكام الأئمة و وسائل الشيعة. (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸: ۳۳/۱)

۴-۴. شکل‌گیری نهایی جامع حدیثی در زمان مؤلف

بسیاری از صاحبان تراجم این اثر را از مؤلفات شیخ حر عاملی دانسته‌اند، مانند سید محسن امین (امین عاملی، بی‌تا: ۱۴۸/۹)، شیخ آقا بزرگ (طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۴۵/۱۶) و خوانساری (خوانساری، ۱۳۹۰: ۶۴۵)

شواهد دیگر بر این مدعا وجود دارد، از جمله: وحدت سبک در تألیف و تبویب احادیث و عنوان‌گذاری روایات و ابواب کتاب که شباهت تام به کتاب وسائل الشیعه دارد، وجود نسخه‌ای که در زمان مؤلف نگارش یافته و بر او قرائت شده، اشاره مؤلف در کتاب «امل الآمل» به این کتاب در بین مؤلفات خود.

۴-۵. ساختار جامع حدیثی

مؤلف در این کتاب نخست عنوان باب را ذکر می‌کند؛ آنگاه روایاتی را که بدان عنوان دلالت دارد، می‌آورد. اگر روایتی بیش از یک منبع دارد، مؤلف بعد از ذکر روایت مصادر دیگر را به آن عطف می‌کند. به طور مثال؛ در باب وجوب تعلم علومهم علیهم السلام کفایة و استحبابه عینا و وجوبه عینا بقدر الحاجة، متن حدیث را از کافی نقل می‌کند و سپس به مصادر دیگر آن (ثواب الاعمال، امالی صدوق و بصائر الدرجات) اشاره می‌کند.

وی شیوه خود را در مقدمه کتاب، همان شیوه تدوین کتاب وسائل الشیعه می‌داند «و ابتداء باسم صاحب الكتاب الذى انقل الحديث منه ثم اعطف عليه ما بعده و اشير الى الاسانيد الخارجة عنه و قد ذكرت الاسانيد الى رواية تلك المصنّفات و الطرق الى نقل تلك المؤلفات فى آخر کتاب تفصیل وسائل الشيعة الى تحصيل مسائل الشريعة.» (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸؛

۴-۶. ملاحظات فنی و علم حدیثی مؤلف

با توجه به بنای مؤلف در اختصار حل روایات متعارض را به کتاب‌های دیگر خود مانند وسائل الشیعه وانهاده است. اما با این وجود فعالیت‌هایی در راستای شرح احادیث در این کتاب به چشم می‌خورد؛

یکم. استناد به احادیث؛ گاه مؤلف بر پایه احادیث دیگر، به شرح یک حدیث پرداخته تا مراد معصوم علیه السلام را روشن سازد. به طور مثال وی مساوی بودن اجر عالم و متعلم را که در روایت امام صادق علیه السلام به آن اشاره شده، با توجه به حدیث نبوی در اصل اجر می‌داند نه در مقدار آن؛

عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله: الْعَالِمُ وَالْمُتَعَلِّمُ شَرِيكَانِ فِي الْأَجْرِ، لِلْعَالِمِ أَجْرَانِ وَلِلْمُتَعَلِّمِ أَجْرٌ، وَلَا خَيْرَ فِي سِوَى ذَلِكَ.

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: الْعَالِمُ وَالْمُتَعَلِّمُ فِي الْأَجْرِ سَوَاءٌ.

أقول: التسوية في استحقاق أصل الثواب، لا في مقداره لما مرّ.

دوم. شرح روایات و بیان مفاهیم؛ مؤلف در بعضی موارد اقدام به شرح مفاهیم غامض احادیث می‌کند. به عنوان نمونه وی ذیل حدیثی که امام صادق علیه السلام فضیل بن یسار را از دعوت مردم به سوی امر امامت نهی می‌کنند،^۱ با توجه به مباحث جبر و تفویض به شرح حدیث می‌پردازد. (حرعاملی، ۱۴۱۸: ۲۶۴/۱)

همچنین ذیل حدیثی که امام صادق علیه السلام به سؤال زندیقی درباره کیفیت رضایت و خشم خداوند پاسخ می‌دهند،^۲ توضیحاتی در باب حقایق توحیدی بیان

۱. عن أبي علي الأشعري، عن محمد بن عبد الجبار، عن صفوان بن يحيى، عن محمد بن مروان، عن فضيل بن يسار، قال: قلت لأبي عبد الله عليه السلام: ندعوا الناس إلى هذا الأمر؟ قال: لا، يا فضيل، إن الله إذا أراد بعبد خيراً، أمر ملكاً فأخذ بعنقه فأدخله في هذا الأمر طائعاً أو كارهاً. (حرعاملی، ۱۴۱۸: ۲۶۴/۱)

۲. عن علي بن إبراهيم، عن أبيه، عن العباس بن عمرو، عن أبي عبد الله عليه السلام في حديث الزنديق الذي سأله عن الله، له رضا و سخط؟ فقال أبو عبد الله عليه السلام: لأنه واحد، أحدى الذات و أحدى المعنى فرضاه ثوابه و سخطه، عقابه من غير شيء يتدخله فيهجه و ينقله من حال إلى حال لأن ذلك من صفة المخلوقين العاجزين المحتاجين. (حرعاملی، ۱۴۱۸: ۱۹۹/۱)

می‌کند. (حرعاملی، ۱۴۱۸: ۱/۱۹۹)

سوم. تعیین مصادیق؛ گاه به شرح مختصر احادیث می‌پردازد و به بعضی از مصادیق آن اشاره می‌کند. مانند آنکه وی اجتهاد ظنی را نوعی از عمل به رای بلکه عین آن می‌داند؛

عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ: لَوْ أَنَّا حَدَّثْنَا بِرَأْيِنَا لَضَلَلْنَا كَمَا ضَلَّ مَنْ كَانَ قَبْلَنَا، وَ لَكِنَّا حَدَّثْنَا بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّنَا، بَيِّنَهَا لِنَبِيِّهِ ﷺ فَبَيَّنَّهَا لَنَا.

أقول: و الأحادیث فی ذلك كثيرة متواترة، ذكرنا جملة منها فی الكتاب المذكور، و لا یخفی ان العمل بالاجتهاد الظنی من جملة الرأى، بل هو نوع منه أو عين معناه.

چهارم. استناد به آیات قرآن؛ در پاره‌ای از ابواب، مؤلف به آیات قرآن استناد جسته است. مانند باب «عدم جواز الاختلاف فی الأحكام» که در آن می‌نویسد:

یمكن الاستدلال على ذلك بقوله تعالى: «فَمَا ذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ»، و قوله تعالى: «و لَا تَفَرَّقُوا»، و قوله تعالى: «و لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا»، و قوله تعالى: «و لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَ اخْتَلَفُوا»، و قوله تعالى: «و لَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ» و غیر ذلك من الآيات.

پنجم. مباحث اصولی؛ مؤلف در ابوابی که به موضوعات علم اصول مربوط است، بعد از ذکر روایات به توضیح مبانی اصولی خود می‌پردازد. به عنوان مثال در باب «الاجماع الذی لم یعلم دخول المعصوم فیه»، بعد از طرح مباحث اصولی نتیجه می‌گیرد؛ «و لا یخفی ان أدلة حجية الاجماع غیر تامة و تحقیقه خصوصاً فی زمان الغیبة متعذر، و الاطلاع علیه محال.»

۵. تحقیقات جانبی درباره جامع حدیث

تا آنجا که تتبعات این پژوهش نشان می‌دهد، هیچ شرح و تعلیقی بر این جامع حدیثی نگاشته نشده است. تنها در سال ۱۴۱۸ق، آقای محمد قایینی نسخه‌های متعدد این کتاب را مقابله و تصحیح کرده که این نسخه بعد از آن توسط نشر

معارف اسلامی امام رضا علیه السلام به چاپ رسیده است. همچنین تنها پژوهش در مورد آن، مقاله‌ای است که توسط آقای علی فتحی با عنوان «اعتقادات امامیه در کلام شیخ حر عاملی؛ کاوشی بر محور الفصول المهمة فی اصول الائمة علیهم السلام» نوشته و در سال ۱۳۹۰ ش در مجله هفت آسمان به چاپ رسیده است.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

مؤلف این جامع حدیثی که از بزرگان محدثان تشیع است، توانسته در حجمی بیش از سه هزار حدیث معتبر، سیمای جامعی از مذهب تشیع در حوزه‌های اعتقادی، اخلاقی و فقهی ترسیم کند که بسیار با ارزش به نظر می‌رسد. لذا این کتاب به پنج بخش تقسیم شده است؛ اصول اعتقادی، اصول فقه، احکام شرعی، روایات طبی و نوادر. اما این اثر با اقبال درخوری مواجه نشده است. به نظر می‌رسد ساختار غریب این جامع، اثر عامل بسزایی در این مهجوریت دارد؛ مؤلف در هر کدام از این بخش‌ها از ارائه دسته‌بندی موضوعی خودداری کرده و مطالب مربوط به آن بخش را در ابوابی به دنبال هم آورده است. از این حیث می‌توان ساختار این جامع را با ساختار کتاب صحیح ابن حبان در اهل سنت متناظر دانست. ابن حبان بستی نیز جامع خود را به پنج بخش تقسیم کرده است؛ اوامر، نواهی، اباحات، افعال نبی و اخبار نبی صلی الله علیه و آله و سلم. اما احادیث هر قسمت فاقد موضوع‌بندی است که این نقیصه سبب شده تا کتاب او نیز کم‌تر مورد توجه قرار گیرد. لذا علاءالدین فارسی برای طبقه‌بندی موضوعی احادیث صحیح ابن حبان، کتاب «الاحسان فی تقریب صحیح ابن حبان» را پدید آورد که باعث رونق یافتن این جامع حدیثی گشت. طبقه‌بندی موضوعی احادیث کتاب الفصول المهمة فی اصول الائمة نیز در فرآیندی مشابه می‌تواند باعث خروج این جامع حدیثی ارزشمند از این مهجوریت و گام مؤثری در رونق یافتن آن و رجوع طبقات

مختلف به آن باشد.

منابع

- اردبیلی، محمد بن علی، **جامع الرواة**، دار الاضواء، بیروت، ۱۴۰۲ق.
- امینی، عبد الحسین، **الغدیر**، کتابخانه بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۹ش.
- امین عاملی، سید محسن، **اعیان الشیعة**، دار التعارف، بیروت، بی تا.
- حر عاملی، محمد بن حسن، **الفصول المهمة**، نشر معارف اسلامی امام رضا ع، قم، ۱۴۱۸ ق.
- _____، **اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات**، مؤسسة الاعلمی، بیروت، ۱۴۲۵ق.
- _____، **امل الآمل فی علماء جبل عامل**، مکتبه الاندلس، بغداد، بی تا.
- فرضی، مریم، **شیخ حر عاملی و وسائل الشیعة**، مجله رشد آموزش معارف اسلامی، زمستان ۱۳۸۵، شماره ۶۳، صص ۳۰-۲۶.
- خوانساری، محمدباقر، **روضات الجنّات فی احوال العلماء و السادات**، مطبعة حیدریه، تهران، ۱۳۹۰ ق.
- طهرانی، شیخ آقابزرگ، **الذریعة الی تصانیف الشیعة**، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق
- فارابی، محمدعلی، **آداب معاشرت از دیدگاه معصومان (علیهم السلام)** (ترجمه وسائل الشیعة)، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۰ ش.
- فتّحی تازه کند، علی، **اعتقادات امامیه در کلام شیخ حر عاملی؛ کاوشی بر محور الفصول المهمة فی اصول الائمة (علیهم السلام)**، هفت آسمان، شماره ۵۲، زمستان ۹۰، صص ۸۷-۱۱۶.
- قمی، عباس، **الکنی و الالقاب**، مکتبه الصدر، تهران، ۱۳۶۸ش.
- مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- مدنی، سید علی خان، **سلافة العصر**، مکتبه مرتضویه، قم، بی تا.
- معارف، مجید، **تمايز عقل و رأى در مکتب جعفری**، مجله جستارهای فلسفی، زمستان ۱۳۸۴، صفحه ۱۱۱-۱۲۶.
- _____، **مباحثی در تاریخ حدیث**، انتشارات نباء، تهران، ۱۳۸۸ش.
- معارف، مجید. **گوهری، مریم. اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات**، اثری وزین در منظومه حدیثی شیعه. سفینه. ش ۵۶. پاییز ۱۳۹۶، ص ۶۱-۸۳.